

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 11, No20, Spring / Summer 2019

**A Comparative Study of Social Themes in Nima Yushij's
and Ahmad Shoghi's Poetry**
(Scholarly-Research)

Enayatollah Sharifpour¹, Zahra Soleimani^{*2}

1. Introduction

Today, the significance of studying literature comparatively has found a special place among literary fields of study, in such a way that in most important universities of the world, this major, i.e., comparative literature is thought, as researches in this field are important in truly knowing and recognizing the literature and litterateurs of every language. Considering this matter, the study and comparison of social themes in Nima Yushij's and Ahmad Shoghi's poems and the investigation of the influence of western contemporary literature on both poets would help recognize the poets' worldviews and patterns of thought and the position they hold in the literary system of both nations. Such studies could pave the way for research in world literature and would consequently provoke mutual understanding among people in the world. This study aims at recognizing all social themes present in Nima Yushij's and Ahmad Shoghi's poems by using a comparative method.

2. Methodology

This study has been conducted based on research project and its goals, using library resources in the field of humanities and studying best documented works. The research process involved a thorough study of Nima Yushij's and Ahmad Shoghi's poems to extract, take notes of,

¹ . Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran(Corresponding Author):
e.sharifpour@email.uk.ac.ir

² . Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran:zahrasolaimani2016@gmail.com

Date Received: 26.06. 2016

Date Accepted:10.06. 2018

and collect data, then the Arabic poems were translated to start analyzing the data, and finally, the research was ready after typing and editing.

3. Discussion

By studying Nima Yushij's and Ahmad Shoghi's poems and comparing social themes in them, it was found that both poets referred to themes such as poverty, defending human rights, criticizing oppression and injustice, freedom, truth-seeking, backwardness in society, labor, women's position, children, and homeland, which will be briefly discussed in the following section.

- Nima states that poverty is a result of the rulers practicing injustice, war, class distinction, etc., and to solve this problem, he persuades the poor to fight against poverty. But, Shoghi regards poverty as something destined, the causes of which are unknown, and he sees its cure in the rich helping the poor.
- Both poets have referred to human rights in the forms of justice, freedom, and truth-seeking. The both consider injustice as something ephemeral and advice the rulers to practice justice. They refer to the concept of freedom in the form of 'anti-colonialism' and 'anti-despotism', and invites the society to attain freedom. Nima in his poems refers to three examples of inequality of rights, namely, class distinction, feudal system, and the lack of meritocracy. He tries to raise the peoples' awareness and encourage them to fight for their rights. Also, Ahmad Shoghi criticizes the inequality of wealth and rights in his time. He considers rights to be eternal, and states that rights should be attained gently, without fighting, while Nima believed that rights would be better obtained by fighting for them.
- Using environmental elements, Nima criticizes peoples' ignorance, gullibility, superstition, and consumerism. Also, observing the development of European countries and the backwardness of Egypt in all fields, like peoples' illiteracy, ignorance, and inferiority, Shoghi's heart aches for people and he tries to find a solution. He find the solution to this backwardness in three things, namely, encouraging people to attain knowledge, to create new industries, and to complain about disease and lack of hygiene.
- Both poets invite people to work and endeavour, and they consider working a value.

- In Nima's poems, Wherever the women's names are mentioned, we see that they are suffering weakness, poverty, fatigue, illiteracy, and many other problems. Also, what the reflection of women's condition in his time suggests the lack of women's presence in society and their lack of education. Nima complains about women taking off their hijab, while Shoghi regards this as women's natural right. Shoghi has discussed about the two issues of women's education and marriage and other matters relevant to these issues, and he criticizes old men marrying young girls.
- Both poets, as two intellectuals in their times, are not ignorant of the future generation. They encourage children to have such attributes as beneficence, purity in words, loyalty, and honesty, and to avoid moral vices, such as laziness, nonchalance, cunning, and animal cruelty.
- other common themes found in Nima Yushij's and Ahmad Shoghi's poems include 'homeland' and 'patriotism'. Both poets have great affection for their homeland, despite the all deprivations and lacks existing there.

4. Conclusion

In Nima Yushij's and Ahmad Shoghi's time, Iran and Egypt were under internal despotism and external colonialism, during which different extensive cultural, economic, political, and social problems existed in these societies. Successive political and social events highly influenced the poets' soul. Both poets used 'poem' as an instrument to express social issues, and there are very similar social themes in their poems. Reading their poems, we are faced with true emotions reflecting peoples' pains and problems.

While Nima has discussed social themes with a deeper look and a bolder language, and he has given much more attention to the details of problems in society, Shoghi has taken a general look at social issues. Some themes, like poverty, have been discussed more extensively by Nima, while some other themes, like women and homeland, have been discussed more extensively by Shoghi. Both committed social poets have shown a tendency towards symbolism in their poetry due to their familiarity with European culture and literature, especially French, which has inevitably influenced their thought and poems.

Key word: contemporary poem-Nimaushij-Ahmad Shoghi-social contents – corresponding literature.

نشریه ادبیات تطبیقی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۱۱، شماره ۲۰، بهار و تابستان ۱۳۹۸

بررسی تطبیقی مضامین اجتماعی در اشعار نیمایوشیج و احمد شوقی

(علمی - پژوهشی)

عنایت الله شریف پور، زهرا سلیمانی^۲

چکیده

نیمایوشیج از برجسته‌ترین شاعران معاصر در ادبیات فارسی است. او با تحوّل که در شعر سنتی فارسی به وجود آورد، عنوان «پدر شعر نو» را به خود اختصاص داد؛ نیما در اشعارش به مضامین مختلفی مانند طبیعت، جامعه، وطن و ... پرداخته است. احمد شوقی نیز از مشهورترین شاعران معاصر در ادبیات عرب است که به سبب شایستگی اش در شاعری، لقب امیرالشّعرا بی به او داده شده است. او از مرحله شعر سنتی عبور کرد و در مرحله مابین شعر سنتی و شعر نو، اشعارش را سرود. شوقی در اشعارش به مضامین مختلفی مانند اخلاق، جامعه، وطن، تعلیم و تربیت و ... پرداخته است. در این تحقیق که با روش کتابخانه‌ای و سندکاوی تنظیم و تدوین شده است، ضمن پرداختن به مقدمه کوتاه، مضامین اجتماعی در اشعار دو شاعر معاصر ایرانی و عربی، نیمایوشیج و احمد شوقی با نگاهی تطبیقی بررسی شده است. در این بررسی پی‌می‌بریم که هر دو شاعر به مضامین اجتماعی توجه کرده‌اند و تحت تأثیر ادبیات معاصر غرب به خصوص ادبیات فرانسه به شیوه سمبولیسم، این مضامین در اشعارشان انعکاس یافته است.

واژه‌های کلیدی: شعر معاصر، نیمایوشیج، احمد شوقی، مضامین اجتماعی،

ادبیات تطبیقی

^۱ . دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران (نویسنده

مستول): e.sharifpour@email.uk.ac.ir

^۲ . دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران:

zahrasolaimani2016@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۳/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۴/۶

۱- مقدمه

ادبیات مفهوم گسترده‌ای دارد و شامل دریای بیکرانی است. یکی از حوزه‌های نوپا در ادبیات، ادبیات تطبیقی است که به بررسی روابط تاریخی ادبیات ملی دیگر زبان‌ها و چگونگی تأثیر و تأثر متقابل ملت‌ها از یکدیگر اطلاق می‌شود. با توجه به ارتباط ادبیات با جامعه، ادبیات تطبیقی یکی از گسترهای مطالعات و پژوهش‌های جامعه‌شناختی است. در این راستا، نیماوشیخ و احمد شوقی با هم قابل تطبیق می‌باشند. هر دو شاعر در زمان خود طرحی نو در انداختند، سنت را تجربه کردند و با عبور از سنت، وارد تجدد شدند، هرچند تجدد در نیما پررنگ‌تر و کامل‌تر صورت گرفت. تجدد هر دو شاعر، از آشنایی با ادبیات غرب و به‌خصوص ادبیات فرانسه بی‌تأثیر نیست. هر دو شاعر به‌عنوان دو تن از بزرگ‌ترین شاعران معاصر در قلمرو ادب فارسی و ادب عربی، جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داده‌اند. یکی از مضامین مشترک در اشعار این دو شاعر بزرگ، مضامین اجتماعی است. ادبیات همواره در گذرگاه‌های هول و هراس، گردنه‌های یأس و گرفتاری و فراز و نشیب‌های تاریخ، همراه اجتماع و مردم آن بوده‌است. قرن‌هاست که ارزش اندیشه، ادب و فرهنگ در ساختار جامعه شناخته شده‌است و به فرهنگ و ادب و بزرگان این عرصه توجه زیادی شده‌است. دو تن از این بزرگان به ترتیب در زبان فارسی و زبان عربی، نیماوشیخ و احمد شوقی هستند.

نیما، بنیانگذار و پدر شعر نو فارسی، کسی است که اشعارش طلیعه انقلابی در شعر فارسی است؛ انقلابی که شعر کهن فارسی را دچار تحول و دگرگونی کرد. احمد شوقی از درخشانترین شاعران در تاریخ ادبیات معاصر عرب، به‌خاطر متعدد بودن موضوعات شعری و آثار ادبی، بزرگترین نوگرا در شعر عربی است. بر این اساس، تطبیق مضامین اجتماعی در اشعارشان برای این پژوهش ادبی انتخاب شده و تلاش شده‌است که به مضامینی چون فقر، حمایت از حقوق بشر، انتقاد از بی‌عدالتی و ظلم و ستم، آزادی، حق‌طلبی، عقب‌ماندگی جامعه، کار، جایگاه زن، کودکان و وطن در اشعار دو شاعر پرداخته شود.

امروزه، ضرورت مطالعه ادبیات به شیوه تطبیقی در میان رشته‌های ادبی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده‌است. به طوری که در اکثر دانشگاه‌های مهم دنیا این رشته تدریس می‌شود، چرا که اهمیت این گونه تحقیقات برای شناخت و درک واقعی ادبیات و ادیبان هر زبانی ضروری است. با توجه به این موضوع، بررسی و تطبیق مضامین اجتماعی در اشعار نیمایوشیج و احمد شوقی، بررسی اوضاع عصر دو شاعر و بررسی تأثیرپذیری هر دو شاعر از ادب معاصر غرب، به درک و شناخت جهان‌بینی و اسلوب‌های فکری این دو شاعر و جایگاه آنها در ادبیات دو ملت کمک می‌کند. این نوع بررسی، زمینه‌های پژوهش در ادبیات جهان و در نهایت تفاهم و درک متقابل مردم جهان را فراهم می‌آورد و عوامل رستگاری و انحطاط فکر و اندیشه اقوام مختلف بشر را بازگو می‌کند.

۱-۱- پیشینه تحقیق

در مورد مقایسه تطبیقی مضامین اجتماعی در اشعار نیمایوشیج و احمد شوقی، در داخل و خارج از ایران کاری مستقل یافت نشد اما در مورد هر کدام به صورت جداگانه کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالاتی با محورهای موضوعی متفاوت تألیف شده‌است؛ از جمله در داخل ایران:

- پایان‌نامه «نقد و بررسی تطبیقی مسائل زنان در اشعار احمد شوقی، بهار، جواهر و شهریار» در سال ۱۳۹۰، با راهنمایی دکتر ابوالحسن امین مقدسی، توسط مجتبی شاهسونی در دانشگاه تهران.

- پایان‌نامه «جامعه‌شناسی شعر نیمایوشیج» در دانشگاه آزاد واحد جیرفت در سال ۱۳۸۵، با راهنمایی دکتر مهین دخت فرخ‌نیا.

- پایان‌نامه «بررسی و تطبیق مضامین اجتماعی در اندیشه جبران خلیل جبران و نیمایوشیج» با راهنمایی دکتر حسن مجیدی توسط سکینه صارمی گروهی در سال ۱۳۹۱.

- پایان‌نامه «مقایسه مضامین و مفاهیم اجتماعی در اشعار نازک‌الملانکه و نیمایوشیج» با راهنمایی دکتر مهدی خرمی و دکتر هادی شعبانی، توسط مهین گندمکار در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه تربیت معلّم سبزوار.

همچنین، مقالات متعددی در مورد مقایسه تطبیقی این دو شاعر با سایر شاعران نوشته شده است؛ از جمله:

- مقاله «مقایسه تطبیقی شعر روایی نیمایوشیج و خلیل مطران با تأملی در میزان خلّاقیت هنری دو شاعر» توسط دکتر علی سلیمی و بدری یاری نظام‌آبادی در سال ۱۳۹۳.

- مقاله «مقایسه تطبیقی نمود فقر و تهیدستی در شعر نیمایوشیج و نازک الملائکه» در سال ۱۳۸۹ توسط طاهره ایشانی.

- مقاله «بررسی تطبیقی مضامین اجتماعی در اشعار عبدالمعطی حجازی و نیمایوشیج» توسط طیبه سیفی و کبری مرادی در سال ۱۳۹۱.

بر اساس عنوان‌ها و محتوای پژوهش‌های یادشده، مشخص است که مضامین اجتماعی را کار کرده‌اند اما فقط در اشعار نیما و مقایسه آن با شاعری دیگر (غیر از شوقی). همچنین، در بعضی از کارهای پژوهشی که به صورت تطبیقی بین نیما و شوقی صورت پذیرفته، جزیی از مسائل اجتماعی (یعنی زنان)، بررسی شده است. بنابراین، در این مقاله اول آنکه همه مسائل اجتماعی موجود در اشعار دو شاعر بررسی شده، دوم آنکه این پژوهش به صورت تطبیقی بین نیما و شوقی صورت پذیرفته که از این حیث کاری تازه است و تاکنون تحقیقی با این عنوان و محتوا انجام داده نشده است.

۲- بررسی تطبیقی مضامین اجتماعی در اشعار دو شاعر

۲-۱- فقر

نیما شرایط محیطی، بی‌عدالتی حاکمان و مسئولان کشور، جنگ، فاصله طبقاتی، نظام ارباب و رعیتی و... را عامل فقر بیان می‌کند و برای رفع این مشکل، از خود فقرا کمک می‌طلبد و آنها را به جنگ با فقر دعوت می‌کند:

کای اسیران فقر و بدبختی / به شما رفت ای بسا بیداد / جانتان زین فسانه‌ها فرسود / داد از این شهر و این صنعت، داد / چند باید نشست سست و خموش / بندگی چند با دل ناشاد؟ / از زمین برکنید آبادی / تا به طرح نوی کنیم آباد. (نیمایوشیج، ۱۳۷۳: ۱۱۱)

اما شوقی با توجه به این که از طبقه مرفه جامعه خود می‌باشد، متناسب با این موضوع، فقر را نوعی تقدیر و سرنوشت می‌داند و اسباب فقر و ثروت را نامعلوم بیان می‌کند. او درمان فقر را در کمک کردن ثروتمندان و در گرو صدقات، قرض‌دادن، بخشش و کمک کردن آنها می‌داند:

وَلِأَمْرٍ مَا وَسَّرَّ غَامِضٍ تَسَعَّدُ النُّظْفَةُ أَوْ يَشْقَى الْجَنِينِ
رُبَّ مَهْدٍ أَزْرَتِ الْبُؤْسَى بِهِ، فِيهِ كَنْزٌ خَبَأَ الْغَيْبُ الثَّمِينِ
مُرْضَعٌ يَقْطُرُ بُؤْسًا يَوْمَهُ مُغْدِقُ النُّعْمَى عَدَا فِي الْعَالَمِينَ
(شوقی، ۱۴۱۹، ج ۵: ۴۱۷-۴۱۶)

ترجمه: به سبب امری نامعلوم و رازی مبهم، نطفه خوشبخت یا جنین بدبخت می‌گردد.
- چه بسا گهواره‌ای که فقر آن را بی‌ارزش نموده، گنج ارزشمند غیبی در آن پنهان است (کودک فقیر که در آینده انسانی عزیز و ارجمند خواهد بود).
- شیرخواره‌ای که امروز فقیر است (فقر را قطره قطره می‌چکاند) فردا در میان جهانیان بسیار مرفه خواهد بود.

۲-۲- عدالت

نیما با نگاه عمیق و تیزبینی که داشت، همه مسائل جامعه را به دقت می‌نگریست و هیچ موضوعی از چشمانش فاصله نمی‌گرفت. بی‌عدالتی و ظلم و ستم، از مصادیق آشکار نقض حقوق بشر است. نیما این موضوع را در اشعارش آشکارا بیان می‌کند. او در شعر «محبس»، این بی‌عدالتی را از زبان زندانیان بازگو می‌کند و به شیوه سمبولیک، زندان را سمبل جامعه و زندانیان را سمبل همه افرادی می‌داند که با مشکلات حاکم ارتباط دارند و مورد بی‌عدالتی‌ها واقع می‌شوند:

این یکی را گنه که کم جنگید و آن دگر را گنه که بد خندید
گنه این ز بیم رفتن جان در تکاپو فتادن از پی نان
گنه آن قدم نهادن کج گنه این گشادگی دهان
(نمایوشیح، ۱۳۷۳: ۷۴)

احمد شوقی نیز با شنیدن صدای گام‌های ظلم و استبداد در مصر، خاموش نمی‌نشیند و در همدردی با مردم می‌سراید:

لا يَهْدِيُمُ الدَّهْرُ رُكْنَآ شَادَ عَدْلُهُمُ و حَائِطُ الْبَغْيِ إِن تَلْمَسُهُ يَنْهَدِيُمُ
(شوقی، ۱۴۱۹، ج: ۱، ۱۵)

ترجمه: روزگار رکنی که عدالت آن را ساخته، ویران نمی‌کند و دیوار ظلم و ستم اگر آن را لمس کنی از بین می‌رود.

نیما و شوقی بی‌عدالتی را از بین رفتنی می‌دانند و به حاکمان، عدالت را توصیه می‌کنند.

۲-۳- آزادی

نیما این موضوع را در قالب استبدادستیزی و استعمارستیزی بیان می‌کند. «شعر کلاسیک فارسی، به اندازه شعر نیما سایه شوم استبداد را بر سرش این قدر حس نکرده بود، چرا که با نسیم آزادی خواهی آشنا نبود.» (محمدی پناهی، ۱۳۸۸: ۹۹) نیما با مشاهده خفقان و استبداد در جامعه، برای آگاه کردن مردم راهی بهتر از شعر نمی‌یابد و با صراحت به حاکمان استبداد می‌تازد و مردم را برای کسب آزادی به انقلاب دعوت می‌کند:

نظر افکند به راه از همه جا/ دید از هر چیز سیه، غم‌افزا/ همه جا چنگ ستبداد دراز/ همه جا راه بر اهریمن باز/ از برای قجری، نصف ملت مقهور (نیما یوشیج، ۱۳۷۳: ۱۲۴)

وقتی که شوقی به مصر بازگشت، الهامات شعری و نغمه‌های شورانگیز خود را در خدمت مردم به کار برد و از حقوق ملت دفاع کرد. او برای رهایی از استبداد داخلی و استعمار خارجی، مردم جامعه‌اش را به آزادی خواهی دعوت می‌کند:

يَا سَالِبَا نَفْسَنَا الْحُرِّيَّةَ يَا رَاكِبَا مَرَاكِبِ الْخَطِيئَةِ
اللَّهُ أَعْطَاهَا لَنَا عَطِيَّةً غَرِيْزَةً فِي خَلْقِهِ فَطَرِيَّةً
لِنَبْذُلَنَّ دُونَهَا ضَحِيَّةً النَّفْسَ وَالنَّفْسَ وَالذُّرِّيَّةَ
(شوقی، ۱۴۱۹، ج: ۵، ۵۱۵)

ترجمه: ای سلب‌کننده آزادی از نفس‌های ما، ای سوار بر مرکب‌های خطا.

- خداوند آن (آزادی) را به عنوان بخششی به ما عطا کرد و غریزه‌ای مادرزادی و ذاتی در خلقتش.

- قطعاً در برابر آزادی، جان و چیز گرانبها و فرزندان را قربانی می‌کنیم.

۲-۴- حق طلبی

نیما در اشعارش به سه مصداق حق‌خوری و عدم تساوی امکانات، ثروت و مزایای جامعه می‌پردازد و سعی می‌کند مردم را آگاه کند و آنها را به گرفتن حق تشویق کند. در بیان هر کدام از این موارد به عمق جامعه وارد می‌شود و می‌سراید.

الف- فاصله طبقاتی: در اجتماعی که عده‌ای از سیری شکم می‌ترکند و گروهی از تشنگی و گرسنگی می‌میرند، نیما غریبانه می‌سراید:

کس نمی‌پرسد از بهر چیست / آن همه زنده چنان مرده به جا / آن همه مرده چنان زنده به چشم از پی زیست / آن همه جام که می‌ترکدشان معده، ز بس نوشیده / آن همه تشنه که می‌میرد از تشنگی و نیست ز کس پوشیده (نیمایوشیح، ۱۳۷۳: ۴۵۰)

ب- نظام ارباب و رعیتی: نیما با دیدن نظام خان‌سالاری، حق مردم را در مال اربابان می‌بیند. در این راستا، برای آگاه کردن مردم از حق‌خوری اربابان، با زبان نمادین گاه ارباب را به گرگی سودجو، پرکین و بخیل تشبیه می‌کند که بر بلندای قلّه در کمین گوسفندان نشسته‌است:

بدین سان بر سر ایوانش ارباب	چو گرگان در کمین سود باشد
خورد، غلتد، کند بسیاریا خواب	دلش پرکین، کفش بی‌جود باشد
شما را بنگرد از راه بالا	چو کوشیدید و حاصل کشته بسته
ای ابله کشتکار ناتوانا	فروید آید هم این گرگ نشسته

(همان: ۱۱۸)

ج- نبود شایسته‌سالاری: نیما در شعر «خواب زمستانی» شخصی را که حقوقش پایمال شده و به جایگاه حقیقی خود نرسیده‌است، به پرنده‌ای شکسته‌بال تشبیه می‌کند که هیچ کس او را یاری نمی‌کند و بال پروازش شکسته‌است.

در غبارانگیزی از این گونه ایام / چه بسا جاندار، کاو ناکام / چه بسا هوش و لیاقت‌ها نهران
مانده / رفته با بسیار روی نشان بسیارها چه بی‌نشان مانده / آتشی را روی پوشیده به خاکستر /
چه بسا خاکستر، او را گشته بستر. (همان: ۲۹۶)

احمد شوقی نیز از عدم تساوی ثروت و امکانات و مزایا در عصر خود گلایه‌مند است و
از تمدن جدید به دلیل رعایت نکردن همیشگی و همگانی حق انتقاد می‌کند:

إِنِّي رَأَيْتُ يَدَ الْحَضَارَةِ أَوْلَعَتْ بِالْحَقِّ هَدْمًا تَارَةً وَبِنَاءِ
شَرَعَتْ حُقُوقَ النَّاسِ فِي أَوْطَانِهِمْ إِلَّا أَبَاءَ الضَّيِّمِ وَالضُّعْفَاءِ
(شوقی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۱۴۸)

ترجمه: من دست تمدن را دیدم که گاهی شیفته نابودی حق و گاهی شیفته بنای آن بود.
- تمدن، حقوق مردم را در وطنشان واجب دانست، جز ضعیفان و کسانی که ستم را
نپذیرند.

شوقی پایمال شدن حق را زخمی تازه می‌داند که تا روز قیامت خونین است:

كُلُّ الْجِرَاحِ لَهَا التِّبْنُ مٌ مِنْ عِزَاءٍ أَوْ نِسَائِهِ
إِلَّا جِرَاحَ الْحَقِّ فِي عَصْرِ الْحَصَافَةِ وَالِدَّرَائِيهِ؛
سَتَظَلُّ دَامِيَةٌ إِلَى يَوْمِ الْخُصُومَةِ وَالشُّكَايَةِ
(همان، ج ۵: ۴۷۷)

ترجمه: همه زخم‌ها، از صبر یا فراموشی التیام می‌یابند،

- جز زخم‌های حق در عصر خردمندی و آگاهی؛

- که تا روز جدال و شکایت خونین خواهد بود.

نیما معتقد است که با مبارزه کردن باید حق خود را گرفت. این طرز فکر نیما یادآور
عبارت: «حق گرفتنی است، نه دادنی» می‌باشد اما شوقی معتقد است که حق ماندنی است و
باید آن را به نرمی و ملایمت گرفت:

أَطْلِبُوا الْحَقَّ بِرَفْقٍ وَاجْعَلُوا الْوَاجِبَ دَابًا
(همان، ج ۲: ۲۸۹)

ترجمه: حق را به نرمی بخواهید و وظیفه را عادت قرار دهید.

۲-۵- عقب ماندگی جامعه

نیما عقب ماندگی جامعه خویش را در قالب چند مورد مطرح می کند:

الف- انتقاد از غفلت زدگی: نیما با بهره گیری از عناصر محیط خودش، به بیان دردها و تنگناهای جامعه می پردازد. او در شعر «آی آدم‌ها» با بیانی نمادین، به بی تفاوتی و بی عاطفه‌ها می تازد و بر سر ساحل نشستگان شاد و خندان که تماشاگر لحظه‌های غرق شدن یک انسان در کام امواج و گرداب‌های دریای تند و تیره و سنگین اند، فریادمی زند: آی آدم‌ها که بر ساحل نشسته شاد و خندانید! / یک نفر در آب دارد می سپارد جان / یک نفر که دست و پای دائم می زند / روی این دریای تند و تیره و سنگین که می دانید. (نیمایوشیح، ۱۳۷۳: ۳۰۱)

ب- انتقاد از ساده لوحی و خرافه پرستی: در جامعه روزگار نیما، جهل و بی سوادگی جولان می دهد. از نتیجه‌های آن، ساده لوحی و خرافه پرستی است که نیما با زبان نمادین به این مسائل پرداخته است. از جمله در چند قطعه شعر با عنوان مشترک «انگاسی»، ساده لوحی مردم را بیان می کند:

سوی شهر آمد آن زن انگاس / سیر کردن گرفت از چپ و راست / دید آینه‌ای افتاده به خاک / گفت: «حقاً که گوهری یکتاست!» / به تماشا چو برگرفت و بدید / عکس خود را فکند و پوزش خواست / که ببخشید خواهرم! به خدا! / «من ندانستم این گهر ز شماست!» (همان: ۶۹)

نیما اوج بیزاری خود را از خرافه پرستی، در داستان بلند مرقد آقا بیان می کند. «نیما با نوشتن داستان بلند مرقد آقا، بیزاری شگرف خود را از نادانی و خرافه پرستی کشاورزان تنگدست شمال به نمایش می گذارد.» (حمیدیان، ۱۳۸۱: ۴۵)

ج- شهرگریزی و مخالفت با مصرف گرایی: نیما با مصرف گرایی مخالف است و همواره از شهرنشینی روی گردان است. انور خامه‌ای در این مورد می گوید: «اندیشه شهرگریزی، نشانه حق گرایی نیما و بیزاری او از جامعه‌ای است که در آن سایه بیدادگری،

زورگویی، حق‌کشی، فساد و مفتخواری حکم‌فرماست. روگردانی نیما از شهر و شهرنشینان، در حقیقت طرد و نفی جامعه‌ای است که بی‌عدالتی در آن حکم‌فرماست؛ شهر به روستا حکومت می‌کند و شهرنشینان با بهره‌کشی از کوشش روستاییان و کوه‌نشینان، در ناز و نعمت به‌سرمی‌برند.» (خامه‌ای، ۱۳۸۸: ۲۱۷) نیما در این مورد خطاب به مرد دهقان می‌گوید: «وقتی که اهالی شهر به روستا می‌آیند و با چاپلوسی با تو سخن می‌گویند»: در مقابل پاسخ آنچه شنیدستی یک حرف بگو: / صد به شهر ارزد، یک روز بهاران در ده. (همان: ۱۶۰)

شوقی با مشاهده پیشرفت کشورهای اروپایی از یک‌سو و عقب‌ماندگی مصر در همه زمینه‌ها و رواج بی‌سوادی، جهل و فرودستی مردم، قلبش برای جامعه‌اش می‌تپد و در پی راه حل مشکلات ناشی از عقب‌ماندگی برمی‌آید و راه حل خود را در سه مورد زیر در شعرش مطرح می‌کند:

الف- دعوت به سوی علم: شوقی رسیدن به خودکفایی اقتصادی را یکی از راه‌های پیشرفت جامعه بیان می‌کند و دست‌یافتن به آن را با توسل به عدم مصرف‌گرایی و تکیه بر علم ممکن می‌داند. او در بیت زیر، مردم را به کسب علم در راستای تولید تشویق می‌کند زیرا در این صورت، هر زمان که بخواهند می‌توانند کالاهای مورد نیاز خود را تولید کنند و از نظر اقتصادی به کشورهای دیگر وابسته نباشند:

لَا تَنَادُوا الْحُصُونَ وَالسُّنَنَ وَادْعُوا آلَ عِلْمٍ يَنْشِيْ لَكُمْ حُصُونًا وَسُنَنًا

(شوقی، ۱۴۱۹ ج ۵: ۳۷۹)

ترجمه: قلعه‌ها و کشتی‌ها را مورد خطاب قرار ندهید (به آن‌ها روی نیاورید) و علم را طلب کنید؛ قلعه‌ها و کشتی‌ها را برای شما به وجود می‌آورد.

در بیت زیر، شوقی به این مطلب می‌پردازد که نزد خداوند، علم با اسارت و بندگی در تناقض است و ملتی که به علم مجهز باشد، آزاد است:

إِنَّ الشُّعُوبَ إِذَا أَرَادُوا نَهْضَةً بَذَرَا عِلْمَ الصَّحِيحِ تَذَرَعُوا

(همان)

ترجمه: اگر امتی با علم گام بردارد، خداوند راضی نمی‌شود که در غل و زنجیر و محروم از آزادی باشد.

شوقی، سیادت مردم را در هر زمانی مرهون علم می‌داند و کشوری را که به علم مجهز نشود، از رسیدن به تعالی و بزرگی دور می‌داند:

بِالْعِلْمِ سَادَ النَّاسُ فِي عَصْرِهِمْ وَاخْتَرَقُوا السَّيْحَ الطَّبَاقِ الشَّدَادِ
أَيَطْلُبُ الْمَجْدَ وَيَبْغِي الْعُلَا قَوْمٌ لِسَوْقِ الْعِلْمِ فِيهِمْ كَسَادٌ؟
(همان)

ترجمه: سیادت مردم در زمانشان، مرهون علم است و هفت طبقه بهشت را درمی‌نوردند.
- آیا قومی که بازار دانش در میان آن کساد است، می‌تواند در پی مجد و بزرگی باشند و به آن دست یابند؟

ب- دعوت به سوی ساخت صنایع جدید: راه دومی که شوقی برای جبران عقب‌ماندگی کشور پیشنهاد می‌کند، دعوت ملت به سوی ساخت صنایع جدید مانند هواپیما، قطار و... است که در کشور مصر هنوز ظهور نکرده‌است. بنابراین، او در شعرش به توصیف چنین امکانات نوظهوری می‌پردازد:

يَخْفُ بَيْنَ الْهُوتَيْنِ تَخَطُّرًا يَنْسَابُ مَا بَيْنَ الصُّخُورِ تَمَهُلًا
وَإِذَا اعْتَلَى بِالْكَهْرُبَاءِ لِذُرُورَةٍ إِعْصَمَاءَ هَمٍّ مُعَانِقًا مُتَسَوِّرًا
(همان، ج: ۳، ۲۹۵)

ترجمه: بین صخره‌ها، آرام و روان حرکت می‌کند و بین گودال‌های عمیق، سریع و باغرور می‌رود.

و آنگاه که نیروی برق صعود کرد، آهنگ قلّه بلند کوه را کرد، درحالی که آن را در آغوش گرفته، بالا می‌رفت.

ج- انتقاد از بیماری و نبود بهداشت: به‌طور قطع، عدم رشد علم و دانش، عقب‌ماندگی اقتصاد و فرهنگ، عدم بهداشت و بیماری مردم را در پی دارد. شوقی از حکومت به دلیل

توجه نکردن به رعایت سلامت مردم و عدم بهداشت انتقاد می کند و از سرایت بیماری در جامعه می گوید:

و تَفَرَّقُ التِّفْهُوسُ و التِّفْهُودُ فِی کُلِّ الْجِهَاتِ
(همان، ج ۲: ۴۸)

ترجمه: و تیفوس و حصبه، در هر جایی پخش شده اند.

۲-۶- کار

گرچه در جامعه عصر نیما، تقسیم کار و درآمد به صورت عادلانه نیست، نیما با اصل کار گرچه کوچک و کم درآمد موافق است و آن را ارزشمند می داند و مردم را به کار کردن تشویق می کند:

کوشش یک تن فرد/ چه بسا کافتد بی حاصل و این هست اما/ آید اندر کیش رنج مدید/
ارزش مرد پدید/ شد به سر بر تو اگر/ زندگانی دشوار/ اگر ت رزق نه به اندازه ست / و
گرت رزق بر اندازه به کار/ در عوض هست تو را چیز دگر... (نیمایوشیح، ۱۳۷۳: ۳۵۸)
شوقی نیز مردم را به کار و تلاش دعوت می کند و کارگران را تشویق می کند که برای
مجد مصر به دنبال پیشینیان خود بروند و آنها را در کار، به تمسک به اخلاق عالیه
نصیحت می کند:

أَيُّهَا الْعُمَّالُ، أَفْنُوا ال
وَاعْمُرُوا الْأَرْضَ، فَلَوْلَا
أَتَقْنَا الصَّنْعَةَ، حَتَّى
عُمَرَ كَدًّا وَاكْتِسَابًا
سَعَيْكُمْ أَمَسَتْ يَبَابًا
أَخَذُوا الْخُلْدَ اغْتِصَابًا
(شوقی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۲۸۸)

ترجمه: ای کارگران، عمر را در زحمت و جلب منفعت سپری کنید،

- و زمین را آباد کنید که اگر تلاش شما نبود، خرابه ای می گشت.

- صنعت را محکم کنید تا جاودانگی را به دست بگیرید.

۲-۷- جایگاه زن

در شعر نیمایوشیج هرگاه به نام زنان برمی‌خوریم، می‌بینیم که ضعف، خمودگی، فقر، بی‌سوادی و بسیاری از مشکلات دیگر در بدترین شکل آن، به زنان عصر نیما روی آورده است. زن عصر نیما در حالی مظلوم واقع شده است که حتی از حقوق اجتماعی خود آگاه نیست و حقیقتش پایمال شده است. آنچه از شرایط زن در عصر نیما در شعرش انعکاس یافته است، بیانگر عدم حضور زن در اجتماع و عدم بهره‌گیری از آموزش است که این موضوع منجر به بی‌سوادی، ضعف و عدم شناخت حقوق زنان می‌گردد. در شعر او، زن با شخصیت‌های گوناگون ظاهر می‌شود؛ از جمله زن به‌عنوان معشوق، زن منتظر، همسر، مادر، زن اساطیری، زن فتنه‌گر و زن غیرتمند. زنان عصر نیما، بویژه زنان روستایی، ساده‌بین و ساده‌فهم هستند و حقوق خود را نمی‌شناسند. نیما این واقعیت را با طنزی تلخ بیان می‌کند. او در شعر «انگاسی» از زبان زن انگاسی می‌گوید:

ما، همان روستازنیم درست / ساده‌بین، ساده‌فهم، بی‌کم و کاست / که در آیینۀ جهان بر ما / از همه ناشناس‌تر، خود ماست. (نیمایوشیج، ۱۳۷۳: ۶۹)

نیما حجاب زنان را تأیید می‌کند و با آن موافق است و از کشف حجاب انتقاد می‌کند:

گرچه سنگین به جای	جهان شکفته به ناز
دست قوی از همه	حجاب کرده است باز
به گوشه‌های حجاب	چه چیزهای دراز

(همان: ۱۶۶)

وضعیت زن مصری در عصر شوقی، بهتر از زن ایرانی در عصر نیما نبود. جهل، بی‌سوادی و مشکلات دیگر گریبان‌گیر زنان مصر در عصر شوقی بوده است. شوقی به‌عنوان شاعری روشن‌بین و اجتماعی، از کنار این مسئله بی‌تفاوت عبور نکرده است و درصدد برآمده تا از محرومیت و مشکلات زنان جامعه خود بکاهد؛ در این راستا، به مسائل زنان توجه نموده است و اشعاری زیبا در این زمینه سروده است:

الف- تعلیم و تربیت و علم‌آموزی زنان: شوقی به این مسئله توجه ویژه‌ای داشته‌است. او

در قصیده «العلم والتعلیم»، عدم آموزش و تعلّم زنان را علت عقب‌ماندگی مصر می‌داند:

و إذا النساءُ نشأنُ فی أمّیه، رَضَعَ الرَّجَالُ جَهالَةً و خَمولاً

(شوقی، ۱۴۱۹، ج ۴: ۳۳۹)

للهِ جامعَةٌ نهضتْ بِأمرِها هی فی المشارِقِ مَصَدِرُ الأنوار

أمّیةُ العُقلاءِ قد ظَفروا بها بَعَدَ إختلافِ حوادثٍ و طَواری

(همان، ج ۳: ۲۵۱)

ترجمه: و اگر زنان در بی‌سوادی پرورش یابند، مردان شیر ناآگاهی و گمنامی را می‌نوشند. - به خدا جامعه به امر زن به پامی خیزد (رشد می‌کند)، او در مشرق‌ها محلّ صدور انوار است.

- پس از رفت و آمد حوادث و دگرگونی‌ها، آرزوی خردمندان پیروزی به وسیله زن است.

ب- آزادی پوشش و حجاب زن: موضع‌گیری شوقی نسبت به حجاب زنان، با دیدگاه

نیما در تضاد است. شوقی در این مورد، دیدگاهی منفی دارد و از کشف حجاب به‌عنوان

حقّ طبیعی زن نام می‌برد. او زن را به پرنده‌ای تشبیه کرده‌است و رهایی از حجاب را به منزله

پرواز پرنده می‌داند و در ادامه، از آزادی زنان به اندازه مردان سخن می‌گوید:

تَـاَ اللهُ لَـوْ اَنَّ الأَدَّ یَمَّ جَمیعَه روضٌ و نور

ماتَمَّ من دونِ السَما ءِ لَهْ عَلی الأَرْضِ الجُبُور

إِنَّ السَماءَ جَدیرَةٌ بِالطَیرِ، و هُوَ بِها جَدیر

حُرّیةُ خَلقِ الإنِسا ثُ لَها، کَما خَلقَ الذَکُور

(همان: ۳۶۴-۳۶۵)

ترجمه: سوگند به خدا، اگر روی زمین همه بوستان و روشنایی بود،

- بدون آسمان، روی زمین شادی و سروری برای آن کامل نمی‌شد،

- آسمان شایسته پرنده است و آن (پرنده) شایسته آسمان است.

- زنان برای آزادی خلق شده‌اند، همان‌گونه که مردان برای آن آفریده شده‌اند.

ج- ازدواج زنان و مسائل مربوط به آن: شوقی عدم تناسب سنی مردان با دختران (ازدواج پیرمردان با دختران جوان) را به شدت نکوهش می‌کند. به همین دلیل، اولیای دختران جوانی را سرزنش می‌کند که دخترانشان را تنها به خاطر مال و سرمایه به نکاح مردان مسن درمی‌آورند که این مشکل حتی منجر به خودکشی دختران جوان می‌شد. او این پدیده ناموزون را به باد سخره می‌گیرد و از این گونه ازدواج، به زشتی و بدی یاد می‌کند. شوقی معتقد است که این دیگر ازدواج نیست، بلکه معامله است که دختر در مقابل دینار چونان کالایی فروخته می‌شود.

شُغْلُ الْمَشَايِخِ بِالْمَتَابِ وَ شُغْلُهُ	بِتَبَدُّلِ الْأَزْوَاجِ وَالْأَصْهَارِ
مَا رُؤِجَتْ تِلْكَ الْفَتَاهُ وَ إِنَّمَا	يَبِيعُ الصَّبَا وَ الْحَسَنُ بِالْدِينَارِ
فَقَشَّتْ لَمْ أَرَفِي الزَّوَاجِ كِفَاءَةً	كَكِفَاءَةِ الْأَزْوَاجِ فِي الْأَعْمَارِ
الْمَالُ حَلَّلَ كُلَّ غَيْرٍ مُحَلَّلٍ	حَتَّى زَوَّجَ الشَّيْبَ بِالْأَبْكَارِ

(همان: ۲۵۰-۲۵۱)

ترجمه: معمولاً پیران به توبه مشغول‌اند، ولی شغل پیران زمان ما ازدواج مکرر است.
- این در واقع ازدواج نیست، بلکه فروش زیبایی در مقابل پول و دینار است.
- هیچ مصداقی را برای واژه هم کفو بودن، بهتر از هم‌سن بودن نمی‌بینم.
- مال و ثروت، هر حرامی را حلال کرده، حتی ازدواج پیران و دخترکان را مجاز کرده است.

۲-۸- کودکان

نیما روشنفکری است که بی‌توجه به نسل آینده نیست. «می‌توان او را از جمله نخستین کسانی دانست که در ایران، آثاری خاص کودکان آفریده‌اند.» (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۰) از او در این حوزه، پنج شعر با عناوین بهار، آواز قفس، بچه‌های خوب، زنبور عسل و کودکان شاد باقی مانده‌است. او کودکان را به فضایی چون نیکوکاری، توانمندی در کار و عفت کلام دعوت می‌کند و آنها را از رذایلی چون تنبلی، سهل‌انگاری بازمی‌دارد و از شیوه‌های متناسب با علاقه کودکان، در بیان این مسائل بهره‌جسته‌است. او در شعر زنبور عسل، با

بیانی تمثیلی، تصویری از چابکی زنبورهای عسل به تصویری کشد و از این راه، کودکان را مخاطب قرار می‌دهد:

نگاه کن، نگاه کن که بی‌تنبلی / چه سرگرم کارند با بال و پر / تو را شرم اگر بچه آدمی /
نداری به اندازه او هنر

شوقی نیز به سبب علاقه‌ای که به کودکان داشت، مانند نیما به این قشر از جامعه بی‌توجه نیست و کودکان را به فضایی چون حفظ وفا و صداقت دعوت می‌کند و از رداییلی چون حيله‌گری و آزار حیوانات، برحذر می‌دارد. او نیز با توجه به علاقه کودکان مطالب را در قالب حکایت بیان می‌کند:

سَقَطَ الْحِمَارُ مِنَ السَّفِينَةِ فِي الدُّجَى فَبَكَى الرَّفَاقُ لِفَقْدِهِ وَ تَرَحَّمُوا
حَتَّى إِذَا طَلَعَ النَّهَارُ أَتَتْ بِهِ نَحْوَ السَّفِينَةِ مَوْجَةً تَتَقَدَّمُ
قَالَتْ: خُدُوهُ كَمَا أَتَانِي سَالِمًا لَمْ أَبْتَلِعْهُ، لِأَنَّهُ لَا يُهْضَمُ!

ترجمه: در تاریکی شب، خر از کشتی به دریا افتاد، دوستانش از فقدان او گریستند و برایش دل‌سوزاندند.

- چون بامداد برآمد، موجی که به سوی کشتی می‌آمد، او را آورد.

- موج گفت: از من بگیریدش، آن را نبلعیده‌ام، زیرا غذایی است هضم‌ناشدنی.

۲-۹- وطن

از دیگر مضامین اجتماعی که نیمایوشیج در اشعارش به آن توجه کرده‌است، مضمون وطن و وطن‌پرستی است که به دو صورت آشکار و پنهان در اشعارش این موضوع را بیان می‌کند. در شعر «به یاد وطنم»، با وجود همه محرومیت‌ها و مشکلات موجود در جامعه به جای جای وطن عشق می‌ورزد:

....وطنم را می‌بینم که از چپ و راست / چه نهان‌پرور و نهان‌بخش.... / وطنم را همیشه دارم دوست / با وجود تمام بی‌بهری / نرسد سوش تا جهان بدجوست / دست یک فتنه، پای یک شهر (نیمایوشیج، ۱۳۷۳: ۱۱۰)

شوقی نیز کشورش، مصر، را دوست دارد و به وطنش عشق می‌ورزد و یکی از بلندترین قصیده‌هایش را که بیش از دویست بیت است، تحت عنوان «کبار الحوادث فی الوادی النیل»، در وصف و ستایش مصر و تاریخ و بزرگان آن در سال ۱۸۹۴ میلادی سروده است. شوقی از اعماق قلبش به مصر عشق می‌ورزد:

أحُبُّكَ مصر من أعماقِ قلبی و حُبُّكَ فی صمیمِ القلبِ نامی

(شوقی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۱۹۹)

ترجمه: از اعماق قلبم مصر را دوست دارم و عشق تو در درون قلبم مرا آرام کرد. وقتی که شوقی به مصر بازگشت، دیدار دوباره مصر را باعث جوان‌شدن خود می‌داند و از دیدگاه او، وطن بهشت جاودانی است که هیچ هم‌تا و نظیری ندارد:

هَبْ جنه الخلد الیمین کأنی قد لقیته بک شبابا

(همان: ۴۰۲)

ترجمه: فرض کنیم بهشت جاودان است، گویا من از دیدار با تو جوان شده‌ام.

۳- نتیجه‌گیری

کشورهای ایران و مصر در زمان نیمایوشیح و احمد شوقی، از سویی گرفتار استبداد داخلی و از سوی دیگر، گرفتار استعمار خارجی بودند؛ در پی این مسائل، در جامعه مشکلات مختلف فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای وجود داشت. حوادث پیاپی سیاسی و اجتماعی، اثر زیادی بر روح دو شاعر روشنفکر بر جای گذاشت که رد پای این آثار در اشعار دو شاعر آشکار است. نیمایوشیح و احمد شوقی از طریق سروده‌ها و مقالات و دیگر اقدامات خود، سعی در آگاهی‌بخشیدن به توده‌های مردم داشتند. یکی از زمینه‌های آگاهی‌بخشی، ابزار شعر است. نیما، به‌عنوان پدر شعر نو فارسی، و شوقی، به‌عنوان امیرالشعرا عرب، از ابزار شعر برای بیان مسائل اجتماعی بهره‌جسته‌اند و مضامین اجتماعی در شعر دو شاعر عموماً مشابهت زیادی با هم دارند. با خواندن اشعار دو شاعر، با سروده‌هایی سرشار از عاطفه و احساس راستین روبه‌رو می‌شویم که در آنها دردها و مشکلات مردم جامعه انعکاس یافته‌است.

نیما با نگاهی عمیق تر و لحنی عریان تر، به مضامین اجتماعی در جامعه پرداخته است و به جزئیات مشکلات جامعه بیش از شوقی توجه نموده است؛ این در صورتی است که شوقی به مسائل اجتماعی با نگاهی کلی نگریده است. در برخی مضامین، مانند فقر، نیما به طور مفصل تری نسبت به شوقی به آن پرداخته است و در برخی از مضامین، مانند موضوع زن و وطن، شوقی به طور مفصل تری نسبت به نیما به آنها توجه کرده است. هر دو شاعر متعهد اجتماعی، به سبب آشنایی با فرهنگ و ادب اروپایی، به خصوص فرانسه، به شیوه سمبولیک در اشعارشان روی آورده اند و این آشنایی، بی تأثیر در افکار و اشعارشان نیست.

فهرست منابع:

- حمیدیان، سعید. (۱۳۸۱). **داستان دگرذیسی** (روند دگرگونی های شعر نیمایوشیج). تهران: نیلوفر.
- خامه ای، انور. (۱۳۶۸). **چهار چهره** (خاطرات و تفکرات درباره نیمایوشیج، صادق هدایت، عبدالحسین نوشین و ذبیح بهروز). تهران: کتاب سرا.
- شوقی، احمد. (۱۴۱۹ ه. ق - ۱۹۹۸ م). **الموسوعه الشوقیه لأمیر الشعراء** (دوره پنج جلدی). جمع، ترتیب و شرح: ابراهیم الأبیاری. المجلد الاول. الطبعة الثانية. بیروت: دارالکتاب العربی.
- طاهباز، سیروس. (۱۳۷۳). **مجموعه کامل اشعار نیمایوشیج**. گردآوری، نسخه برداری و تدوین: سیروس طاهباز. چاپ ششم. تهران: نگاه.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۸۸). **تاریخ الأدب العربی**. ترجمه عبدالمحمد آیتی. چاپ هشتم. تهران: فخرایی، ابراهیم. (۱۳۵۷). **سردار جنگل**. چاپ نهم. تهران: جاوید.
- محمدی، علی و پناهی، نعمت الله. (۱۳۸۸). «عناصر اجتماعی و انسانی در شعر نیمایوشیج». **نامه پارسی**. شماره ۴۹-۴۸.